

NAKU

NASJONALT KOMPETANSEMILJØ
OM UTVIKLINGSHEMNING

Utvikling

OKTOBER 2012 NUMMER 3 ÅRGANG 6 WWW.NAKU.NO

TEMA:
Overgang
ungdomsskole -
videregående

Læring for fremtiden

Bestill gratis abonnement på naku@hist.no

NAKU
NASJONALT KOMPETANSEMILJØ
OM UTVIKLINGSHEMNING

Utvikling kommer ut med fire utgaver i året og abonnement er gratis ved henvendelse til NAKU. Redaksjonen forbeholder seg retten til å korte ned bidrag.

ANS. REDAKTØR

Karl Elling Ellingsen

REDAKTØR

Kari Wuttudal
Synnøve Aasan

REDAKSJON

Karl Elling Ellingsen
Kim Berge
Eldar Bromstad
Stian Reinertsen
Cato Brunvald Ellingsen
Laila Hoff Johansen

PÅ FORSIDEN

Malin Groth

BIDRAGSYTERE

Bitten Munthe-Kaas
(foto + reportasje)
Tone Øiern (foto + reportasje)

LAYOUT OG PRODUKSJON

Klipp og Lim AS, Trondheim

FORSIDEFOTO

Bitten Munthe-Kaas

KONTAKT

Redaksjonen tar i mot tips på
TEL. 73 55 93 86
E-POST naku@hist.no
www.naku.no

s. 3 **PÅ JOBB**

s. 4 **NYTT OG NYTTIG**

s. 5 **REPORTASJE:**
*Fokus på yrkeslivet i
Malins overgang*

s. 6 **LÆR MER**

s. 11 **REPORTASJE:**
Samhandling framfor stafett

s. 14 **KRONIKK:**
Trond Buland

“ Viktigheten av de gode eksemplene

Leder

ELDAR BROMSTAD
Rådgiver, NAKU

Dette nummer av Magasinet Utvikling er det andre i en rekke der søkelyset settes på ulike skoleslag eller opplæringsarenaer og overgangene mellom disse. Mens det forrige handlet om skolestart og overgangen fra barnehagen for barn med utviklingshemning, er tema denne gang overgangen fra ungdomsskolen til videregående skole.

Skolen er en av de viktigste fellesarenaene vi har i samfunnet, der opplæringen skal gi barn og unge del i et sosialt, faglig og kulturelt fellesskap og samtidig gi grunnlag for individuell vekst. Individuelt tilpasset og likeverdig opplæring er viktige prinsipper i hele utdanningsløpet.

Mye tyder på at det i videregående skole er spesielt store utfordringer når det gjelder å oppfylle disse kravene. Lovverket er på plass. Ved innføring av Reform 94 fikk alle elever rett til inntak i videregående skole, og alle skal ha mulighet til å oppnå en formell, dokumentert kompetanse; enten studiekompetanse, yrkeskompetanse eller dokumentert delkompetanse på et lavere nivå. Like fullt hører vi på NAKU ofte om ungdommer med utviklingshemning der videregående skole i stor grad bærer preg av ren oppbevaring og ikke er en arena for forberedelse og kvalifisering til voksenlivet. Det er sikkert mange grunner til dette, men en fellesnevner synes å være for dårlig kvalitet på planleggingen og gjennomføringen av overgangen fra ungdomsskolen.

Når det er sagt, er det viktig å understreke at det også finnes eksempler på at man har lyktes. Slike eksempler er det viktig å løfte fram. I dette nummer av Magasinet Utvikling kan du lese en historie fra Halden, der man tydeligvis har greid å etablere gode strukturer for denne type prosesser. Her trekkes det fram flere momenter, eller kall det gjerne suksessfaktorer, for å lykkes med overgangen fra ungdomsskolen til videregående skole. Det handler blant annet om å starte planleggingen tidlig, ta utgangspunkt i den enkelte ungdommens ønsker og forutsetninger, individuell tilrettelegging, og sist men ikke minst; involvere foreldrene på en god måte i prosessen. Dette er faktorer som er viktige i alle typer overganger, ikke bare mellom ungdomsskolen og videregående skole.

Når vi først snakker om de gode eksemplene, er det nærliggende å reklamere litt for NAKUs nylig utgitte eksempelsamling. Den finnes både i papirversjon og på nettet, og har en oppbygging lik den som finnes i NAKUs kunnskapsbank. Det betyr at man i tillegg til oppvekst og utdanning, vil finne eksempler innen områdene arbeid, familie og venner, helse og omsorg, hjem og bolig og kultur og fritid. Vi på NAKU håper at de gode eksemplene vil være til inspirasjon i utforming av tjenestetilbud på disse områdene for personer med utviklingshemning.

Utvikling

Bladet Utvikling gis ut av Nasjonalt kompetansemiljø om utviklingshemning (NAKU). NAKU er opprettet av Helsedirektoratet. NAKU skal bygge broer mellom fagmiljøer og tjenesteytere i kommunene,

slik at vi sammen kan jobbe for å bedre levekårene for mennesker med utviklingshemning. NAKU er opprettet som en selvstendig enhet ved Høgskolen i Sør-Trøndelag (HIST). Se www.naku.no.

Informasjon gir valgmulighet

God planlegging og god informasjon gir trygghet i overgangen til videregående skole.

TEKST: Redaksjonen

På jobb

SASKIA GELDERBLOM, SENIORRÅDGIVER, TORSHOV KOMPETANSESENTER, STATLIG SPESIALPEDAGOGISK STØTTESYSTEM

BJARNE KRISTIAN LERVANG, PSYKOLOG, PPT VIDEREGÅENDE OPP-LÆRING I SØR TRØNDELAG

CHRISTIN SANDE, SPESIALPEDAGOG V/GRÅLUM UNGDOMSSKOLE, SARPSBORG

Rådgivning er viktig i overgang fra ungdomstrinnet til videregående skole

– I min jobb som rådgiver møter jeg foresatte som er i tvil om de ved overgangen til videregående opplæring bør søke spesialundervisning i vanlig klasse for sitt barn, eller spesialundervisning i gruppe.

Å søke videregående opplæring betyr å velge mellom 12 utdanningsprogram. Alle regioner tilbyr spesialundervisning i grupper. Her kan eleven bruke lengre tid på å lære seg ferdigheter tilpasset sitt behov. Opplæringen er ment å forberede til voksenlivet, slik at eleven blir mest mulig selvstendig i arbeid, fritid og bolig.

Elever som har rett på spesialundervisning kan søke om to år ekstra. Elever kan være i spesialundervisningsgruppene opp til fem år, forutsatt at de to årene blir innvilget. Det gir de unge mulighet til å være ungdom noen år til før de må finne seg til rette i en form for arbeid, i voksenlivet.

Rådgiveren bør ta høyde for at foresatte og ungdommen selv kan trenge tid til å venne seg til tanken på at en mindre gruppe kan være det beste valget, og at god rådgivning krever mye tid i denne viktige fasen i livet.

God planlegging gir forutsigbarhet

Overgangen fra grunnskolen til videregående opplæring markerer et bryningspunkt i grunnopplæringen. Overgangen kan oppleves brå for mange, spesielt for foreldre og foresatte. Videregående skole markerer på mange måter starten på voksenlivet. Spesielt merkes dette i forhold til det tidsperspektivet som videregående opplæring representerer. Eleven har nå kun 3 år igjen på skole før yrkeslivet eller annen form for dagligdags aktivitet starter. Overgangen kan imidlertid gjøres mindre skremmende med god planlegging og god informasjon om hvilke muligheter videregående opplæring gir. Det er viktig at arbeidet med å planlegge overgangen starter i god tid før man avslutter ungdomsskolen. Elevene bør få mulighet til å hospitere på ulike videregående skoler allerede på ungdomstrinnet får å bli kjent med ulike utdanningsprogram. PPT for videregående opplæring bør også tidlig inn i søknadsprosessen og bistå med råd og veiledning om hvilke muligheter videregående opplæring gir. For å sikre gode overganger er det viktig at både skole, PPT og Habiliteringstjenesten for barn og unge jobber sammen for å bidra til gode overganger for den enkelte.

Det viktigste er trygghet

For barn med utviklingshemning kan alle overganger føles utrygge og uoversiktlige. Trygghet, oversikt og struktur skaper gode overganger. Overgangen fra ungdomsskole til videregående kan være ganske skremmende for alle elever og ekstra utfordrende for elever med utviklingshemning. Utfordringen er at de ikke vet hva de skal velge og hvem de skal være sammen med. Overgangen må starte tidlig, på høsten i 10. klasse. Da starter vi med et møte med PPT, videregående sammen med foreldrene. De må trygges på at overgangen blir bra, at elevene blir godt i varetatt og får det opplæringstilbudet de har krav på. Vi og foreldrene har samtaler med elevene for å finne ut hva de ønsker. Noen vet med en gang hva de vil, mens andre må styres i den retningen man mener vil være mest nyttig og mest nærliggende i forhold til hva de mestrer. Mye av våren bruker vi til å besøke de ulike skolene sammen med eleven(e). Når de har fått vite hvilken skole de skal starte på, blir det viktig å være der en gang pr uke for å bli kjent med miljøet, lærere og andre elever. Slik skapes tryggheten som er det viktigste med hele overgangen.

Kurs for deg!

OPPLÆRINGSTILBUD: «Å FLYTTE FRA FORELDREHJEMMET» er en unik sjanse for foreldre/pårørende til å høre mer om muligheter og rettigheter for ungdom med funksjonshemming som psykisk utviklingshemming, Asperger, Cerebral parese og annet. Her får du møte andre i tilsvarende situasjon som har samme, eller andre erfaringer. 12.-13. NOVEMBER, UNIVERSITETSSYKEHUSET I NORD-NORGE, HARSTAD.

Gode boløsninger og tilpassede tjenester for barn og ungdom i og utenfor foreldrehjemmet
7. NOVEMBER, FRAMBU.

Målgruppe: Tjenesteytere som arbeider med familier med barn og ungdom med store og sammensatte funksjonsnedsettelse innenfor Frambus diagnoser, herunder saksbehandlere i boligsaker.

Nettportal om sansetap

Nettportalen sansetap.no ble presentert i et fullsatt auditorium i Helsedirektoratet 6. september. Tanken med portalen er å samle mest mulig informasjon om ulike typer sansetap på ett sted, slik at både den som selv har sansetap, fagfolk, pårørende og andre enkelt kan finne det de trenger. Tekstene har fagfolk fra Staped skrevet. Men nettportalen består av mye mer enn det. Her er videoportretter av mennesker med sansetap, animasjoner, og et vell av fotografier. Besøk på sansetap.no

Tilstandsrapport utgitt

Stipendiat ved NAKU, Stian Reinertsen ga i sommer ut en nasjonal tilstandsrapport over arbeids- og aktivitetssituasjonen blant personer med psykisk utviklingshemming. Rapporten søker å synliggjøre arbeids- og aktivitetstilstanden for personer med utviklingshemming. Noen av de viktigste funnene tyder på at det i dag er flere utviklingshemmede i de kommunale dagsentrene som har tilstrekkelig arbeidsevne til å kunne jobbe i vekst- og utførelsesbedrifter og at 20% av brukerne av de kommunale dagtilbud fyller NAVs krav til arbeidsdeltakelse i Varig Tilrettelagt Arbeid.

Du kan lese mer om rapporten på NAKU sine hjemmesider naku.no/node/968 eller bestille et eksemplar på naku@hist.no

Nyttige eksempler

NFUs reportasjesamling «Fokus på overganger mellom ulike skoleslag», viser at det er mulig å lage gode overganger ut fra den enkeltes ressurser og forutsetninger – på lik linje med alle andre elever. Eksempelene i samlingen illustrerer samtidig hvor viktig det er at de som representerer skolesystemet har god kompetanse, gode holdninger og ikke minst at skoleleder er en viktig nøkkelperson. Reportasjeboken kan kjøpes eller lastes ned på nfunorge.no

Rett til gratis tannbehandling

Etter tannhelsetjenesteloven har alle med psykisk utviklingshemming rett til gratis tannbehandling i den offentlige tannhelsetjenesten. Dette gjelder for personer som er eldre enn 18 år. Tilbud om time blir oftest formidlet gjennom kommunenes omsorgstjenester.

Endret opplæringslov på plass før skolestart

Fra 1. august trådte endringer i opplæringsloven i kraft som omhandler alternativ og supplerende kommunikasjon (ASK). De nye paragrafene slår tydelig fast at personer med behov for ASK skal få nødvendig opplæring og at de har rett til å få bruke egne kommunikasjonsformer og nødvendige kommunikasjonsmidler i opplæringen. Paragrafene som omhandler ASK finner du i paragrafene 2-16, 3-13, 3-14 og 4A-13 i opplæringsloven.

Les mer om lover og konvensjoner som omhandler skolen her: naku.no/node/52

Servicetelefon

Ved å ringe Servicetelefonen i Helsedirektoratet kan man få informasjon om sjeldne diagnoser og tjenestetilbud som finnes. Den som betjener telefonen vil også tilby å forsøke å formidle kontakt med andre som har tilsvarende diagnose.

Helsedirektoratets Servicetelefon **800 41 710** (grønn linje), er et tilbud til personer med en sjelden tilstand, pårørende og hjelpeapparatet.

Tiltak for overganger

I følge stortingsmelding nr. 18 (2010-2011) «Læring og fellesskap» savner mange foreldre som har barn med behov for særskilt støtte i opplæringen, tilstrekkelig oppfølging. Mange gir uttrykk for at koordineringen mellom ulike offentlige instanser svikter.

Rapporten *Effekt av tiltak for å lette livsoverganger for barn og unge med funksjonsnedsettelse* finner du på kunnskapsenteret.no

Malin har alltid vært interessert i matlaging generelt og baking spesielt og deltatt i arbeidet på kjøkkenet hjemme fra hun var ganske liten.

Fokus på yrkeslivet i Malins overgang

REPORTASJE For Marita Groth, var valget enkelt. Datteren Malin skulle ha et målrettet undervisningsopplegg mot fremtidig yrkeskompetanse, og i overgangen fra ungdomsskolen til videregående skole ble det fokusert på Malins ressurser.

Malin har aldri vært i tvil om at restaurant- og matfag var det riktige valget i videregående skole.

TEKST OG FOTO: Bitten Munthe-Kaas

Da Malins overgang fra Rødsberg ungdomsskolen nærmet seg, ba jeg lærerne på Halden videregående skole om at det i tillegg til opplegget ellers på restaurant og matfag, skulle legges inn litt ekstra tid til musikk som hun er så glad i. Tilbakemeldingen fra skolen var imidlertid klinkende klar: Vi måtte enten velge et skoleløp med moro og vaffelpedagogikk eller et opplæringstilbud som tok sikte på fremtidig yrkeskompetanse.

For Marita Groth, var valget enkelt. Datteren Malin skulle ha et målrettet undervisningsopplegg mot fremtidig yrkeskompetanse.

På samme måte som moren alltid har deltatt aktivt i planleggingen av alle tiltak som har med Malin å gjøre, engasjerte hun seg helt fra start i planleggingen av datterens overgang til videregående skole. – Det er viktig at vi foreldre som kjenner eleven best, også tas med i arbeidet med å tilrettelegge

de viktige overgangsprosessene mellom ulike skoleslag, understreker Marita Groth.

Fokus på praktiske fag

I likhet med overgangen fra barneskolen hadde lærerne både på ungdomsskolen og videregående et sterkt fokus både på Malins mange ressurser og hva hun burde trene på. Hvilken linje hun skulle søke, ble det aldri noen diskusjon om. Malin har alltid vært interessert i matlaging generelt og baking spesielt og deltatt i arbeidet på kjøkkenet hjemme fra hun var ganske liten.

Marita Groth understreker betydningen av at planleggingen av Malins overgang til videregående startet tidlig i 10. klasse. – På dette klassetrinnet blir ungdomsskoleelevene utplassert i arbeidslivet for å «snuse» litt på fremtidige yrkesvalg. Malins drøm den gangen var å jobbe i barnehage. Etter allerede tre dagers praksis visste hun med sikkerhet at det ikke var noe hun ville satse på.

Siden var hun aldri i tvil om at det var matfag som skulle være førstevalget, sier Marita Groth.

Fast jobb

Da Malins overgang fra ungdomsskolen til videregående ble planlagt, var det ingen som visste at hun allerede etter to år ville få tilbud om drømmejobben ved Erlandsens Conditori, landets eldste, som ligger i Halden. Det skjedde da den tradisjonsrike bedriften ble utleid til det nystartede aksjeselskapet Dagtia as. Dette er et brukereid prosjekt i sosialt entreprenørskap og er unikt i Norge. Det har sitt utspring i Fritia as som drives av Jørn Nilsen, avtroppende leder av NFU regionlag i Østfold. Her er Malin og to andre ungdommer med utviklingshemning hovedaksjonærer. Foreløpig arbeider hun på konditoriet en dag pr. uke og annenhver helg. Når skolegangen er avsluttet, går hun over i fast heldagsjobb der. Målet er at hun med tiden også skal ta fagprøven.

Marianne Heide (fra venstre), Kirsti Fleitscher og Laila Omberg ved Rødsberg ungdomsskole spilte viktige roller i planleggingen av Malins overgangsprosess.

Om å gjøre å starte tidlig

– Halden videregående skole tar alltid tidlig kontakt med oss for å starte planleggingen av overgangen for våre elever som skal søke videregående opplæring på særskilte vilkår.

Rådgiver Laila Omberg, miljøarbeider Marianne Heide og Malins kontaktlærer Kirsti Fleitscher ved Rødsberg ungdomsskole tenker med glede tilbake på det tette samarbeidet de alle var en del av da Malins overgang til videregående skulle planlegges for i skrivende stund drøye to år siden. – PP-tjenesten og Malins ansvarsgruppe deltok også på disse møtene med jevne mellomrom. Hennes foreldre viste som alltid ellers et stort engasjement. Deres kunnskaper om datterens ressurser og utfordringer skulle nok en gang vise seg å være uvurderlige.

De tre kollegene påpeker at deres tidligere elev lenge hadde vært klar på at restaurant- og matfag var et av programfagene hun ville søke på. – Malin hadde tilknytning til elevbedriften ved vår

skole som driver med matlaging fra og med åttende klasse. Vi har mange slike kurs som vi kaller «Skole i skolen» der hovedvekten er lagt på praktisk arbeid fremfor på teori. Vi så raskt at hun både hadde vilje og forutsetninger for å mestre et kompetanserettet opplæringstilbud i dette faget som kunne bidra til å realisere drømmene hennes om en jobb i ordinært arbeidsliv senere.

Overgangsmøtene

– Selve overgangsprosessen startet med at jeg først hadde en samtale med Malin alene der jeg kartla hennes behov og ønsker, før foreldrene ble invitert til et møte, fortsetter rådgiver Laila Omberg. Som tilføyer at PPT deretter skrev sin sakkyndige uttalelse som må være med blant de mange skjemaene og dokumentene som må til når en elev skal søke om opptak på særskilte vilkår.

– Det første overgangsmøtet mellom ungdomsskolen og faglærerne på Halden videregående finner sted før første mars.

På dette tidspunkt har elevene selv og deres foreldre i forkant godkjent og signert et overgangsskjema med opplysninger om den enkelte som deres fremtidige faglærere på videregående må ha tilgang til for å kunne ta nødvendige hensyn.

Det neste overgangsmøtet skjer i begynnelsen av august. Da vet vi hvilket programfag den enkelte er kommet inn på. Mye av det som står på dagsorden på dette møtet, vil ha vært diskutert tidligere. Det kan imidlertid ha kommet inn nye uttalelser fra sakkyndige osv. siden det første møtet som alle involverte parter må ha kjennskap til – for å sikre at alt er forberedt og på plass før skolestart.

Oversiktlig struktur

De tre kollegene er enige om at det å planlegge overgangen fra ungdomsskolen til videregående for elever som søker særskilt opptak, er relativt enkelt i Halden.

– Vi har bare en videregående skole her i kommunen og jobber dermed innenfor en svært oversiktlig struktur.

Marita Groth deltok aktivt i planleggingen av datterens overgang fra ungdomsskolen til videregående.

Lars J. Bekkhus er både fagleder for restaurant- og matfag og sjef for den trivelige kantinen ved Halden videregående skole, avdeling Risum utenfor Halden.

Malin har uansett vært heldig. Hun har hatt gode overganger mellom de ulike skoletrinnene, og har gått i samme klasse med flere elever siden barneskolen. Det at hun allerede nå er sikret en fremtidig fast heldagsjobb på Erlandsens Conditori, er fantastisk, sier Kirsti Fleitscher, Marianne Heide og Laila Omberg.

IOP på plass på vårparten

– Utviklingen av Individuell opplæringsplan (IOP) for Malin og de andre elevene som søker programfag hos oss på særskilte vilkår, starter tidlig på vårparten det året de skal begynne. Planen lages på bakgrunn av opplysningene som kommer fram i overgangsskjemaene og gjennom et fortløpende samarbeid med ungdomsskolen.

Lars J. Bekkhus er fagleder for restaurant og matfag ved Halden videregående skole, avdeling Risum – som ligger noen kilometer utenfor sentrum. Han viser til at elevgruppen som søker på særskilte vilkår har et stort behov for å knytte

personlige kontakter og gjøre seg kjent med omgivelsene for å føle seg trygge før de skal begynne. – Vi er opptatt av å ivareta dette behovet for å gjøre overgangen deres fra ungdomsskolen så lett som mulig. På vårparten det siste året på ungdomsskolen får vi derfor en del tiendeklassinger som hospiterer på de ulike programfagene våre for å danne seg et inntrykk av hva de går ut på.

Stigende krav

Malin var en av de som hospiterte her en god del for å bli kjent, fortsetter Bekkhus. – Da deltok hun både i undervisningen og i de ulike arbeidsoppgavene både i kantinen og på kjøkkenet. Det tok ikke lang tid før vi så at hun både er flink til å produsere og i stor grad kan utføre et verdiskapende arbeid.

Vi ble tidlig enige med foreldrene om at tiden hos oss kun skulle brukes til kompetansegivende fag med tanke på senere yrkesliv og ikke kastes bort på aktiviteter som for eksempel kafebesøk og

turer. I forbindelse med planleggingen av hennes opplæringstilbud, la vi også vekt på at det skulle skje en gradvis stigning i kravene som skulle stilles til ferdigheter – igjen mot en fagkompetanse som kunne gjøre det mulig for henne å få jobb senere.

Vi la ellers opp til at Malin og fire andre elever som søkte på særskilte vilkår, skulle ha undervisning i de fleste fagene sammen med klassen i de to første årene. De skulle imidlertid ha eget pensum og egne assistenter for å differensiere, men ikke være sammen med klassen i de teoretiske fagene. Disse ble i stedet «bakt» inn som en del av opplæringen i matfag – som de helt fra start skulle ha for seg selv.

Nivået i gruppen Malin skulle være en del av i matfag, sprikte selvsagt veldig. Nettopp derfor la vi fra dag en stor vekt på at hver av dem skulle ha gode uke- og årsplaner med tydelige mål som er definert ut fra den ordinære læreplanen for kokk. Det ble også lagt opp til at de skulle ha noe ADL-trening underveis.

10-klassingen Kristina Hilmarsen er den første ungdomsskoleeleven som har fått utplassering ved Erlandsens Conditori.

Bekkehus påpeker at mens klassekameratene først går to år på skolen og siden er like lenge i praksis før de tar fagbrevet, har Malin og de fire andre et års ekstra skolegang. – Dette siste året er i hovedsak rettet mot produksjon og praksis i bedrift. Etter avsluttet skolegang får Malin sitt kompetansebevis som vil vise hva de kan. Jeg er samtidig både glad for og har stor tro på at hun med tiden kommer til å ta fagbrev, sier Lars Bekkhus.

Første skritt mot yrkeskompetanse

– Jeg er veldig glad for å ha fått Erlandsens Conditori som utplasseringsbedrift en gang i uka. Matlaging har alltid interessert meg og jeg har lenge hatt lyst til å jobbe på en kafe eller restaurant. Nå får jeg muligheten til å danne meg et inntrykk av hva det innebærer.

Overgangen til videregående er allerede begynt for 10. klassingen Kristina Hilmarsen ved Rødsberg ungdomsskole. Hun er den første ungdomsskoleeleven

som er utplassert på konditoriet. Her hadde hun nylig sin første arbeidsdag, og stortrivdes fra første stund. I løpet av dette skoleåret skal hun jobbe der en gang i uken under fortløpende veiledning.

Primus motor Jørn Nilsen i Dagtia as sier i en kommentar at han lenge har hatt tanker om at konditoriet kan egne seg som utplasseringsbedrift. – Da rådgiver på ungdomsskolen nylig tok kontakt for å få vite om vi kan gi et slikt tilbud, var det midt i blinken for oss. Her er det fullt kjørt hele dagen. Vi har hittil vært sårbare i forbindelse med ferieavvikling og sykdom og trenger en til for å få alt arbeidet unna.

Nilsen håper å kunne gi tilbud om utplassering til ungdomsskoleelever med utviklingshemning etter hvert som det i regi av Dagtia as skal etableres flere nye arbeidsplasser i Halden. Planen er i første omgang å starte et vaskeri, mens et gjestehus og tekstiltrykkeri skal etableres etter hvert ■

FAKTA

Videregående opplæring har ikke samme tradisjon for inkludering og differensiering i opplæringen i og med at det var først med innføringen av Reform 94 at alle fikk rett til videregående opplæring dersom en hadde fullført grunnskolen eller tilsvarende opplæring. Rundt åtte til ti prosent av elevene på grunnkurs har særskilt tilrettelagt opplæring. En tredjedel av disse er plassert i spesialklasser. De resterende to tredjedeler er i ordinære klasser, men som oftest gis den særlige tilretteleggingen som støttetimer utenfor klasser. Enten som enetimer eller i små grupper. Det er dermed en organisatorisk segregering mer enn en pedagogisk differensiering innenfor klassen. Samtidig er det flere elever som har ordinær grunnkurs som primærønske som blir plassert i spesialklasse.

> [Opplæringstilbud: naku.no/node/63](http://naku.no/node/63)

Undersøkelser gir inntrykk av at videregående opplæring har ikke lykkes godt nok med å gi elever kompetanse på lavere nivå. Ungdom som ønsker en yrkesutdanning, men som av ulike grunner ikke er i stand til å gjennomføre en utdanning frem mot et fag-/svennebrev, har en mulighet til å tegne en opplæringskontrakt i stedet for en lærlingkontrakt. Da blir ungdommen lærekandidat i stedet for lærling, og etter endt opplæring går lærekandidaten opp til en kompetanseprøve og oppnår et kompetansebevis som dokumenterer kompetanse på lavere nivå. I en undersøkelse av neste 10 000 elever i videregående opplæring var det bare 0,2 prosent som var lærekandidater i det tredje skoleåret etter avsluttet tiende klasse. Dette ser ut til å være en alt for liten andel i forhold til den variasjon i evner og forutsetninger som er i et årskull. Dersom flere hadde vært ledet inn på et løp mot kompetanse på lavere nivå kunne det redusere antall som slutter på grunn av at skolen blir for vanskelig og flere som hadde oppnådd et kompetansebevis som kan gjøre dem sterkere på arbeidsmarkedet.

> [Lærekandidat håndbok: naku.no/node/65](http://naku.no/node/65)

Lær mer!

Læremiddelportalen

Flere av de store forlagene, Cappelen Damm, Aschehoug, Gyldendal og Samlaget, har gått sammen om å lage Læremiddelportalen. Portalen gir oversikt over forlagenes ulike digitale læringsressurser. Her finner du digitale læremidler for grunnskole og videregående skole.

Portalen finner du på lmp.no

Inkluderende praksis

Sørlandet kompetansesenter har lansert en DVD som kan brukes som verktøy i arbeidet med inkludering. «Rom for mangfold» som den heter er en samling eksempler og intervjuer knyttet til inkluderingsarbeid i skolen. Eksempelene er fra fem ulike skoler med ulike elever med ulike utgangspunkt. I tillegg bidrar professor Thomas Nordahl og forsker Gidske Holck med svar på sentrale spørsmål om inkludering.

For mer informasjon kontakt Sørlandets kompetansesenter eller søk etter DVDen på statped.no

Nye bøker

Denne gangen presenterer vi to nye fagbøker som gir brede innføringer på to viktige fagfelt. Både rehabilitering/ habilitering og Spesialpedagogikk er viktige emner i arbeidet med barn og unge med utviklingshemning.

1 «Rehabilitering» av Per Koren Solvang og Åshild Slettebø (red.)

2012 Boken gir en generell innføring i rehabiliteringsfeltet. Fokuset er på både rehabilitering som fag og som politikk, og trekker frem viktige faktorer som brukermedvirkning og tverrfaglig samarbeid. Boken er først og fremst rettet mot arbeid med rehabilitering/habilitering i helse- og sosialsektoren, men kan også være nyttig for arbeid med barn med funksjonsnedsettelse i skolen.

Forfatterne viser at spesialpedagogikk i første rekke skal bidra til verdige vilkår for læring, utvikling og livsutfoldelse for barn, ungdom og voksne som møter funksjonshemmende barrierer i livet.»

2 «Spesialpedagogikk» av Edvard Befring og Reidun Tangen (red.)

2012 I følge forlagets omtale gir Spesialpedagogikk «en bred presentasjon av kunnskapsstatus på et mangslungent fagfelt.

Tolkning av regelverk

Det er ikke bare i Kunnskapsbanken til NAKU du finner litteratur om lover og forskrifter som regulerer norsk skole. På Utdanningsdirektoratet sine nettsider finner du egne sider med oversikt over gjeldende regelverk. Utdanningsdirektoratet får henvendelser om hvordan lover og forskrifter skal tolkes. Direktoratets uttalelser om for eksempel legemiddel-håndtering, spesialundervisning og skoleskyss finner du deres nettsider.

Tolkning av gjeldende regelverk:

udir.no/Regelverk/Tolkning-av-regelverket/

Rundskriv med ulike aktuelle tema:

udir.no/Regelverk/Rundskriv

Bruk av tvang og makt i skolen

NAKU får fra tid til annen spørsmål knyttet til bruk av tvang og makt overfor elever med utviklingshemning. Dette er et område som har skapt en del utfordringer, særlig siden lovverket som regulerer skolen er ulikt helse- og omsorgslovens reguleringer.

I et brev til Oslo kommune fra 2011 slår Kunnskapsdepartementet fast at det er straffelovens generelle

bestemmelser som regulerer bruk av fysisk makt i skolen, og at departementet ikke har planer om ytterligere reguleringer på feltet.

I Spesialpedagogikk nr. 4 2012 skriver Kristian Rusten Finvold og Elisabeth Westad om tvang og rettsikkerhet i opplæringssektoren. I artikkelen tar de for seg hvordan skolen håndterer elever med utviklingshemning og

utfordrende atferd. Artikkelforfatterne har intervjuet spesialpedagoger og assistenter om hvordan de håndterer denne elevgruppen, samt hvilke retningslinjer og rammebetingelser de arbeider under.

Mer om temaet og

artikkelen kan leses på:

<http://naku.no/node/1015>

Alta videregående har valgt at elever med spesielle behov kan krysse programområdene.

Samhandling framfor stafett

REPORTASJE Mange brikker skal på plass for at en elev med behov for tilrettelegging skal føle overgangen til Alta videregående skole enklest mulig. Bak skolestart ligger ofte en stor felles innsats fra foreldre, fagansatte og det offentlige. – Målet er å samhandle framfor at eleven blir stafett-pinne, sier de.

TEKST OG FOTO: Tone Øiern

Det er storefri. I inngangshallen til Alta videregående skole myldrer hundrevis av ungdommer. Ved inngangen har noen av dem satt opp fargeglade

stands og selger muffins til inntekt for en skoletur til London. Eller kanskje smake reinskav og få en mini-parlør med de vanligste ordene og uttrykkene på samisk? Når du bor i Finnmark bør du i hvert fall kunne hilse og si takk på samisk, mener elevene.

Vi er på Finnmarks største videregående skole. Et dusin bygg ligger spredd mellom høstglødende trær på en stor campus. I verksteder og undervisningsbygg holder ti yrkesforberedende programmer hus. Elevhjem og internat

Vi skreddersyr elevenes timeplaner, sier Liv Kjellmo Munkvold.

rommer 100 borteboere.

Så blir det stille. 950 elever samler sakene sine. Som om de skulle hatt innebygget GPS finner de veien til neste undervisningsøkt.

– Alltid åpent på J-111

Hva hvis du ikke er helt sikker på hvor du skal neste time? Hva hvis du har vansker med å konsentrere deg både om musikken, samtalen med venninnen din og hvordan reinkjøttet smaker? Da har du J-111.

– J-111 er et grupperom som er åpent i frikvarterene og der man kan spille et spill, høre en lydbok, snakke med en voksen og kanskje få følge til neste time, sier Liv Kjellmo Munkvold. Hun er spesialpedagog, har en imponerende oversikt over alle ting som skjer når og hvor på skolen, og er et sånt menneske som tar litt på deg så du skjønner at du blir sett.

Liv kaller grupperommet en servicestasjon, andre kaller det en base. Uansett; her foregår det aktiviteter i frikvarteret, enetimer eller undervisning i små grupper.

Mulighet for skreddersøm

Noen elever som av og til er på J-111 i frikvarterene, har en utviklingshemming. Denne dagen i september er skoleåret nytt, og sammen med Liv gjør noen av dem de siste endringene i timeplanen sin.

– Mye er ferskt for folk, enten de skal ha tilrettelagt undervisning eller ikke, sier Liv. – Etter at de ved selvsyn har sett hva skolen har å tilby, kommer gjerne nye ønsker. Men nå er det på tide å sette strek!

Mange fagvalg og lite fellesskap?

For elevene på Alta videregående skole – også de med spesielle behov – står valget mellom ti programfag. Elever som skal

måles etter individuelle mål på læringsutbytte, har enda større valgfrihet og plukker gjerne litt fra ett og litt fra et annet programområde.

– De kan få skreddersydd timeplan, med utgangspunkt i læreplaner som er ubundet av fagplaner. På spørsmål om hvilke linje de går på, tuller noen med at de går på kokk & mekk, forteller Liv.

Alta videregående har valgt at elever med spesielle behov kan krysse programområdene. Andre videregående skoler tilbyr elever som kommer inn med enkeltvedtak undervisning innenfor én enhet knyttet opp mot ett utdanningsprogram. Liv Munkvold innrømmer at valget mellom modeller ikke var enkelt, og at gjennomføringen byr på noen utfordringer:

– Det blir undervisning der en møter mange medelever kort tid og der mye sosialt foregår i kantina og fellesområdene.

17-åringene som er usikre på seg selv er ikke alltid så rause med å trekke andre med, for eksempel i kantina. Løsningen kan av og til være å invitere dem til basen J-111 framfor det omvendte, sier Liv Munkvold.

Trygghet, trivsel og fellesskap

Liv tar fram blokken som hun alltid går og bærer på. På den tegner hun et stort og et lite tannhjul, med tenner som griper inn i hverandre.

– J-111 er det lille hjulet. Det må gå mange ganger rundt for å skyve på det store systemet, slik at det går sin jevne gang og fungerer for alle. Basen skal gi elevene trygghet og stimulering som de kan ta med seg til det store systemet. Enten det dreier seg om et felles måltid, litt tid til å hente seg inn, eller matte-undervisning.

Fagorienteringen viktigst

Videregående skole er fagorientert, og etter skolens syn skjer det viktigste på skolen innenfor fagprogrammene. Den vanligste formen for faglig oppfølging av enkeltelever, er ved at en ressursperson er med ham eller henne i den vanlige i programundervisningen.

Som eksempel tar Liv Munkvold frem Markus (19) som nettopp har avsluttet treårig utdanning i restaurant- og matfag ved Alta videregående skole. En kontaktlærer fulgte han i all praktisk program-undervisning. Han hadde alltid en å finne ut av oppgavene sammen med. Markus fulgte ikke den vanlige progresjonen til fagbrev, men brukte de første tre årene til å ta kompetansebevis som lærerkandidat1. Mens han gikk på skolen, kunne han følge sin egen plan for allmennfag og studieretningsfag, men i de tre årene etterpå, kan han utvide fagkretsen og ta svennebrevet, mens han jobber som lærerkandidat.

Hverdagskompetanse

Liv Munkvold innrømmer at det kan være ganske krevende å være ressursperson for elever som følger ulike løp:

– Ingen skal oppleve oss spesialpedagoger eller assistenter som sitt frimerke. Alle elever i klassene skal kunne bruke oss. Da må vi ha en god del kunnskap om nærmere 40 forskjellige fag.

– Har faglærerne god nok kompetanse i å tilrettelegge for elever med spesielle behov?

– Deres kompetansebehov dekkes ved at bolker om spesialpedagogikk legges inn i vanlig pedagogisk fagutvikling, men det er ikke nok å ha kunnskapen. Det er også viktig å motivere faglærerne for å bruke den. Vi får motiverte lærere når vi legger til rette for at hvert program har en passe fordeling mellom elever som skal ha svennebrev og som skal bli lærekandidater.

– Hva slags kompetanse etterspør foreldre og samarbeidsparter?

– Det hender at vi har diskusjoner med foreldre og andre som etterspør diagnosekunnskap om enkelte tilstander. Men vi er skole, og veldig bevisste på at den kunnskapen vi trenger mest, handler om hvordan å finne fram til elevenes ressurser i den praktiske hverdagen.

Ikke for små grupper

Undervisning som skal gi grunnleggende ferdigheter i morsmål, matte, engelsk og IKT gjennomføres i servicestasjonen eller andre passende steder. Det gjelder også selvhjelpsferdigheter2.

For spesialpedagogene gjelder det å finne en balanse mellom ene-undervisning, undervisning i gruppe og klasse.

– Vi sørger for at gruppene ikke er for små, understreker Liv: – Det er ikke nødvendigvis slik at jo færre lærere per elev, jo bedre blir læringsutbyttet. Det er viktig å finne en balanse mellom læringstrykk og trygghet.

Behov og ressurser

Tor Johnsen er pp-rådgiver og den som først kommer i kontakt med elevene mens de er i grunnskolen. Han utarbeider sakskyndig-tilråding om rett til spesialundervisning for hver enkelt og sammen med skolen lages Individuell opplærings- og deltakelsesplan (IODP). Det munner ut i enkeltvedtak, blant annet om antall timer med spesialundervisning og tiltak som skal sikre «fellesskap, deltaking, medvirkning og læringsutbytte».

– Det er en utfordring både for foreldre og oss å flytte fokus fra all denne

behovsvurderingen og problembeskrivelsen og over på elevenes ressurser, som jo er tema for skolen, sier han.

Samarbeid med kommuner

Ingen elever med utviklingshemming bor i internat eller elevhjem på campus. Den omfattende faglige menyen til Alta videregående skole er altså bare tilgjengelig for de som bor i skyss-avstand til skolen. Hvilke tilbud får elever med utviklingshemming som bor i en av Finnmarks utkantkommuner?

– Finnmark fylkeskommune ser det som viktigere enn fagene at alle 16-åringene som ønsker det, kan velge et skoletilbud på hjemstedet sitt, sier Tor Johnsen. Derfor samarbeider vi med kommunen

OPPLÆRINGSLOVEN

Opplæringsloven kapittel 3 og 4 (rett til 3 års videregående opplæring)

Når grunnskolen er fullført, har all ungdom rett til 3 års heltids videregående opplæring, men på dette nivået er det ingen opplæringsplikt.

Alle søkere til videregående opplæring har rett til inntak på ett av tre alternative grunnkurs som de har søkt på. Alle har også rett til 2 års videregående opplæring som bygger på det grunnkurset de har gått. En elev som har rett til spesialundervisning, har også rett til inntil 2 ekstra års videregående opplæring i de tilfellene dette er nødvendig for å nå opplæringsmålene for den enkelte.

Opplæringsloven § 3 til 6 (oppfølgingstjenesten)

Videregående opplæring er et tilbud og en rettighet, men ikke en plikt slik som grunnskoleopplæring.

Målet er likevel at all ungdom skal gjennomføre videregående opplæring, og fylkesmannen skal derfor ha en oppfølgingstjeneste som skal sørge for at ungdom ikke faller ut av den opplæringen uten oppfølging. Oppfølgingstjenesten har ansvaret for den enkelte eleven så lenge eleven er omfattet av den lovfestede retten til videregående opplæring.

Teamet Tor Johnsen, Lillian Selnes og Liv Munkvold ønsker fokus på målsettingen med undervisning av elever med IODP

om å gi ungdom i utkantkommuner tilbud om å ta det første året i videregående skole mens de bor hjemme. Etter denne modellen får elevene nettstøttet opplæring, ofte i kombinasjon med praksis i lokale bedrifter¹. Denne ordningen gjør at mange 15-16 åringer slipper å flytte hjemmefra tidligere enn nødvendig, og er særlig verdifull for de som trenger tilrettelegging.

Ønsker klarere mål

Etter hvert får de fleste elevene i de yrkesfaglige programmene lærlingsplass og svennebrev. Det gjelder ikke de som har behov for tilrettelegging og har egen IODP.

– For noen blir læringsutbyttet mer på linje med en karriereveiledning – de får snuse litt på ulike virkeområder, sier Tor Johnsen. – Men holder det som mål for en treårig utdanning?

Både han, Lillian Selnes og Liv

Munkvold savner et sterkere fokus på målsetting med undervisningen av elever med IODP. – For mange elever er fremtiden utydelig og målene vage. Skolen skal ikke bare serve denne elevgruppen. Vi skal tydeliggjøre og forberede dem på voksenlivet, sier de.

– Styringsdokumenter, lover og forskrifter forutsetter at alle skal i arbeid. Bak dette ligger høye forventninger til hvordan arbeidsmarkedet fungerer. I Finnmark venter ikke arbeidsmarkedet på den med utviklingshemming eller andre tilretteleggingsbehov. Skolen og NAV burde samhandle mer med eleven om veien videre, ut fra en realistisk forestilling om hvilke hverdag de kommer til å få, og hva som skal til for å mestre den. I stedet starter dette først når NAV overtar stafettspinnen ved neste skifte ■

1. Til og med skoleåret 2012/2013 kalles ordningen LOSA – Lokal opplæring i samarbeid med arbeidslivet.

OPPLÆRINGSLOVEN

Opplæringsloven § 5-5 (Individuell opplæringsplan)

Alle elever som får spesialundervisning skal ha en individuell opplæringsplan (IOP). Planen skal vise målene for opplæringen og beskrive innholdet. Det skal også i hovedtrekk gå fram av IOP hvordan undervisningen skal drives. IOP etter opplæringsloven er ikke det samme som IP (individuell plan) etter helse- og omsorgslovgivningen, NAV-lovgivningen og barnevernloven. Det er imidlertid viktig å se disse bestemmelsene i sammenheng, og det jobbes fra sentralt hold for å se på mulighetene til en samordning av regelverket på disse områdene.

Red: Reportasjen er forkortet. Du finner hele reportasjen fra Alta vgs. som eksempel i NAKUs kunnskapsbank. <http://naku.no/node/1018>

Kronikk

TROND BULAND
Forsker
NTNU Skole-
og læringsforskning –
Oppdragsforskning
ved Program for
lærerutdanning

Det norske opplæringssystemet er preget av mange overganger, fra grunnskolens barnetrinn til det som før ble kalt mellomtrinnet, videre til ungdomsskolen, før man skifter nok en gang til videregående skole, og for mange videre til lærebedrift etter to år i skole. Så venter selvsagt den store overgangen, til resten av livet.

Alle disse overgangene er preget av til dels store endringer. Man skifter ofte fysisk skole, man får nye lærere og møter nye undervisningsmetoder, nye vurderingsformer og nye læringsarenaer. Man må lære seg å forholde seg til nye omgivelser, nye venner, nye krav og forventninger. Og noen ganger, som mellom, skole og lærebedrift, handler det på mange måter om å bevege seg fra en verden til en helt annen, fra ett kunnskapssystem til et annet, fra ett læringsmiljø miljø til et helt annet.

Disse overgangene skjer samtidig som de det gjelder, den utrolig sammensatte gruppen vi for enkelthets skyld kaller «barn og ungdom», gjennomgår noe av de største overganger i livet. Ungdomsperioden innebærer overgangen fra barn til voksen, med de psykiske og fysiske endringer det innebærer. Livet endrer seg på mange måter i løpet av disse 13-årene i et ungt menneskes liv. Og få, om noen, gjennomgår den samme utviklingen, alle møter overganger på sin måte, med sine behov og utfordringer.

Overganger kan være spennende og utviklende, men også utfordrende, for ikke å si vanskelige for mange. Det ser vi også i skolen. I disse overgangsfasene, der man er både litt her og litt der, der man ennå har med seg fortiden og ikke helt har forstått og lært seg ramene for fremtiden, legges mye grunnlag for videre utvikling. En god start er viktig, der formes forventningene, både til seg selv og til omgivelsene. Dette er sant for alle, og kanskje aller mest for de som har slitt med utfordringer før man skal skiftearena.

Forskning viser blant annet at de som har slitt med motivasjon og har hatt høyt fravær og svake faglige resultater i ungdomsskolen, i større grad enn andre står i fare for ikke å fullføre videregående opplæring. Motivasjon for skole blant elever faller i Norge jevnt fra ca 4. trinn og ut gjennom resten av grunnskolen. Og fallet øker heller enn avtar gjennom ungdomsskolen. Med andre ord; ved slutten av ungdomsskolen står en betydelig gruppe elever der og har en klar oppfatning av at skole ikke passer for dem, at skole ikke gir dem de mestringsopplevelser de trenger for gå inn i en ny læringsarena.

I norsk skole har det samtidig vært en sterk ideologi om blanke ark. Alle må få starte på nytt, og alt blir mye bedre bare man slipper å bære med seg bagasjen av tidligere uheldige erfaringer og stigmatisering, har for mange vært parolen. Dette stemmer nok for en del. Best stemmer det for de som lykkes godt, de som føler seg fortlølig med skolens formelle og uformelle regler og kulturer har

ingen problemer med å tilpasse seg et «regime»

De som har slitt og ikke funnet seg helt til rette, vil derimot ofte oppleve overgangen til den nye skolevirkeligheten som en kontinuitet, som en fortsettelse av det de har slitt med tidligere, i tillegg til at de må slite med å lære seg de nye rammene og kjørereglene.

En god og tilpasset skolestart er viktig for alle for alle, og kanskje særlig viktig for de som har slitt tidligere. Men skal man få til det, må man vite hvem som trenger mest støtte, hvem som har størst behov for dette ekstra løftet over i det nye togsettet. Dette gjelder alle, og selvsagt også de som av ulike grunner har særskilte behov for tilrettelegging og oppfølging. Da kan utfordringen være like stor for det mange omtaler som «gråsone-elevene», altså de som mangler en klar diagnose, men som åpenbart sliter psykososialt eller på andre måter med å tilpasse seg opplæringshverdagen. Her er sjansen store for at man kan gli gjennom uten å bli oppdaget og få den oppfølging og tilpassning som kunne gjort opplæringen mer vellykket.

Når det må gå et halvt år eller mer før man oppdager at en elev sliter, er mye tapt. Da har han eller hun fått bekreftet at den nye skolen er som den gamle, at skole rett og slett ikke er noe for ham/henne. Hvis man derimot fra (før) dag en kan møte elevene med informasjon man trenger for å lage en tilpasset skolestart, vil man kunne fange opp flere, gi flere en god start. Ofte skal det ikke så mye til; litt ekstra oppmerksomhet, opplevelsen av å bli sett og tatt vare på, litt tilpassede undervisningsmetoder, litt ekstra undervisning i noen tema, litt ekstra vekt på å etablere gode relasjoner, så har man kanskje skapt ny bevissthet hos den det gjelder, en opplevelse av mestring og dermed av at man passer bedre inn i det nye enn i det gamle.

For å få til dette trenger man bedre systemer for overføring av informasjon mellom skoleslag, man trenger et bedre apparat for å håndtere og tilrettelegge overganger, og man trenger større bevissthet rundt nødvendigheten av tilpasset opplæring, opplæring som tar hensyn til alle de individuelle forskjeller som preger ungdomsgruppen. På mange måter er man her i forkant når det gjelder arbeidet med elever med ulike funksjonshemminger. Her har man i alle fall på papiret i stor grad et velutviklet system for disse overgangene. Man kan kanskje si at skolen i sitt arbeid med «ordinære» elever her har mye å lære? Samtidig er det klart at det også for denne elevgruppen er et språk mellom plan og praksis. Oppfølgingen er ikke garantert selv om systemene er på plass. Mange ganger fungerer nok ikke planen etter intensjonene. Også her handler det om tilpassede overganger, basert på den enkeltes behov og muligheter. Skal man skape like muligheter, må folk behandles ulikt.

Vi vil, og vi får det til

NAKU har på oppdrag fra Helsedirektoratet utarbeidet en eksempelsamling. Her finner du eksempler innen områdene arbeid, familie og venner, helse og omsorg, hjem og bolig, kultur og fritid og oppvekst og utdanning. Samlingen inneholder også informasjon om politiske føringer, lovverk, offentlige tilskuddsordninger, samt forskning og tilgjengelig faglitteratur på de enkelte temaene.

Eksemplersamlingen er publisert både i papirversjon og på nett. Ønsker du å få en papirversjon tilsendt gratis, kan du kontakte naku@hist.no

Utvikling kommer ut fire ganger i året og kan bestilles gratis på naku@hist.no

Bladet er for deg som yter tjenester til mennesker med utviklingshemning.

Du skal finne interessante reportasjer, debatter, råd og tips inne i bladet.

Utvikling gis ut av Nasjonalt kompetansemiljø om utviklingshemning (NAKU)

Hva ønsker du å lese mer om? Vi vil gjerne høre fra deg på naku@hist.no